

Оп.20.– Спр.1530.– Арк.76; 25. ЦДАГО України.– Ф.1.– Оп.20.– Спр.1538.– Арк.27; 26. Там само. - Арк.24; 27. Там само. - Арк.21; 28. ДАВО.– Ф.Р-417.– Оп.1.– Спр.19.– Арк.86; 29. Там само. - Арк.89; 30. Там само. - Арк.88; 31. ЦДАГО України.– Ф.1.– Оп.20.– Спр.779.– Арк.36. 32. ЦДАВО України.– Ф.413.– Оп.1.– Спр.249.– Арк.74; 33. Второе Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 27-30 ноября 1930г.: Стенографический отчет и постановления.– М.– Х.– Минск, 1930.– С. 57; 34. ДАВО.– Ф.Р-925.– Оп.1.– Спр.412.– Арк.15- 16; 35. ЦДАГО України.– Ф.1.– Оп.20.– Спр.1530.– Арк.61.

О.С. Гончарова

**СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНИЙ СКЛАД НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ХАРКІВЩИНИ
(20-ТІ - ПОЧАТОК 30-Х РР. ХХ СТ.)**

В умовах розбудови незалежної держави все більшого значення набувають питання відродження національних меншин, вивчення їх історії. Однією з проблем, що потребує більш детального вивчення та переосмислення, є соціально-економічне становище національних меншин в 20-х - на початку 30-х років ХХ століття. Цей період характеризується докорінною зміною їх суспільного і правового статусу. У результаті воєнно-революційних подій 1917-1920 рр., що призвели до руйнації колишніх засад існування суспільства, етнічні складові країни мали заново віднайти й посісти нові ніші в системі суспільного виробництва і споживання. Активізація в цей період етнонаціональних процесів на Харківщині робить доцільним дослідження соціально-економічного життя національних меншин у регіональному аспекті.

Останнім часом дослідники все частіше звертаються до вивчення історії Харківщини, приділяючи значну увагу національним процесам.¹ У науковій та публіцистичній літературі зроблено детальний аналіз національного складу населення регіону та тих змін, які відбулися в ньому протягом 20-х - початку 30-х років ХХ століття, але при цьому поза увагою залишилося досить важливе питання - розподіл представників національних меншин на ринку праці, їх соціальний склад.

Недостатня наукова розробка зазначених вище проблем зумовила необхідність більш детального дослідження соціально-професійної структури національних меншин Харківщини у 20-х - на початку 30-х років. У статті ставиться завдання дослідити їх розподіл на ринку праці та соціальний склад, з'ясувати, як заходи уряду вплинули на соціально-професійну структуру національних меншин Харківщини.

Міжнаціональний розподіл на ринку праці Харківщини в основних рисах був закладений протягом другої половини ХІХ - початку ХХ ст. Становість імперії сприяла закріпленню тих або інших переваг окремих національних груп у певних галузях виробництва. Перепис 1897 р. виявив, що представники української національності здебільшого були зайняті у сільському господарстві - 69,95% і лише 13,33% працювали на промислових підприємствах або займались промислами. Відсоток українців, зайнятих торгівлею, був ще менший - 1,32%. 57,18% росіян, що мешкали в Харківській губернії, займались сільським господарством, 18,2% були військовими, 4,57% займались торгівлею, 12,94% - різними промислами та на виробництві. Переважну масу єврейської людності складали кустарі, ремісники та працівники промислових підприємств. Разом вони становили 57,36%. Велика частка єврейського населення була зайнята в торгівлі - 19,65%. Серед німців найбільший відсоток становили зайняті в сільському господарстві - 50,02%, ремісники та працівники промислових підприємств - 15,92%. Французи, не будучи дуже численними, посідали на Харківщині в цей період помітне місце. Значна їх частина - 29,25% служила вихователями та гувернантками. Французи брали активну участь і в комерційній діяльності Харківської губернії. Великий відсоток зайнятих комерційною діяльністю був і у поляків - 3,15% . Отже, селянство складалося переважно з українців, росіян, німців. До купецької верстви входили росіяни, євреї, поляки, французи. У групі кустарів, ремісників та працівників промислових підприємств велику частку складали євреї, німці, поляки.

Зміни на початку 20-х років ХХ століття в політичній та соціально-економічній сфері позначились і на розподілі національних меншин на ринку праці.

Переписом 1926 р. все населення розподілялося на дві групи залежно від того, мала дана особа самостійне джерело для існування чи не мала. До першої групи - групи самодіяльних - відносили осіб, що мали заняття,

яке давало засоби для існування, чи тих, хто утримувався за рахунок держави. До другої групи - несамостійних - відносили осіб, що не мали занять чи засобів для існування та утримувалися іншими самодіяльними особами. Перепис 1926 р. виявив, що на Харківщині питома вага самодіяльного населення (58,67%) в цілому більша, ніж несамодіяльного (41,33%). Проте таким-стан справ був не завжди. Так, наприклад, у 1923 році частка несамодіяльного перевищувала самодіяльне населення,

.....
яке становило лише 47,3% від загальної кількості жителів Харківщини. Крім цього, серед самодіяльного населення значно збільшився відсоток жінок. Якщо загальне збільшення самодіяльного населення становило 11,37%, то у представниць жіночої статі цей показник склав 21,64%³.

Ступінь активності окремих народностей теж була не однакою. Найбільша частка самодіяльного населення була в українців. На 1000 працюючих осіб української національності припадало 676 непрацюючих. Це залежало від великої питомої ваги сільської української людності, активність якої досить висока. У сільській місцевості цей показник становив 576 осіб. Російське населення в цілому по окрузі менш активне, ніж українське (на 1000 працюючих припадало 720 непрацюючих). Серед мешканців міст активність росіян вища, ніж в українців. Так, наприклад, якщо серед мешканців міста Харкова на 1000 працюючих росіян припадало 940 непрацюючих, то в українців – 996 осіб. Найменшу частку самодіяльного населення мали євреї (на 1000 працюючих припадало 1077 непрацюючих)⁴.

Дещо відрізняється в різних національних груп Харківщини і статевий склад самодіяльного населення. Найбільша самодіяльність властива жінкам української та російської національності. Так, на 1000 працюючих чоловіків української національності по Харківській окрузі припадало 850 працюючих жінок, а російської - 760. Особливо високий рівень самодіяльності жінок цих двох національностей у сільській місцевості. Тут на тисячу працюючих чоловіків української національності припадало 964 працюючих жінок, а російської - 973. Це пояснюється тим, що сільськогосподарське виробництво за тодішніх умов не вимагало особливої кваліфікації і давало можливість використовувати працю жінок та дитячої частини населення. Серед мешканок міст самодіяльність жінок була дещо нижча. Найнижчим цей показник був у єврейських жінок. При цьому він залишався приблизно однаковий як для жителів міст, так і сільської місцевості. На 1000 чоловіків єврейської національності, що мешкали в сільській місцевості, припадало 456 працюючих жінок. Серед мешканців міста Харкова цей показник становив 476 працюючих жінок⁵.

Переписом 1926 р. все самодіяльне населення поділено між дев'ятьма основними галузями народного господарства (сільське господарство, фабрично-заводська промисловість, кустарно-ремісничка промисловість, будівництво, залізничний транспорт, інші види транспорту, торгівля і кредит, державні установи та інші галузі праці). У всіх галузях господарства значну перевагу мали представники української національності. Така ситуація склалася, на думку Л.Д.Якубової, «...за рахунок безальтернативного кількісного домінування українців у населенні республіки...»⁶. Для українців, які переважно мешкали в сільській місцевості, було традиційним заняття сільським господарством (81,76%). Особливо велика питома вага їх була в будівництві (50,93%) та на залізничному транспорті (68,76%). Найнижчий відсоток українців - серед працівників торгівлі та кредитних установ (35,21%). Представники російської національності надавали перевагу роботі в таких галузях господарства як транспорт (43,46%), будівництво (38,05%), промислові підприємства (33,17%). Найбільша питома вага єврейської народності була сконцентрована в торгівлі й кредитних установах (29,58%), кустарно-ремісничому виробництві (20,21%) та на службі в різних державних установах (17,69%)⁷. Такий розподіл національних груп по галузях народного господарства мав глибоке історичне коріння. Для українців, які переважно мешкали в сільській місцевості, було традиційним заняття сільським господарством. Проте у першій половині 20-х років збільшилась питома вага українців, зайнятих в промисловості. Це було пов'язано з її швидким ростом, що створювало попит на робочі руки, який задовольнявся насамперед за рахунок сільських жителів, переважно української національності. Росіяни концентрувалися в містах і тому були задіяні в тих галузях господарства, які були традиційними для міста – це промислове виробництво, будівництво, транспорт, різного типу установи. Росіяни - мешканці сільської місцевості - переважно займалися сільським господарством. Єврейське населення традиційно надавало перевагу кустарному виробництву, торгівлі, роботі в фінансово-кредитних установах.

У зв'язку з революційними подіями 1917–1921рр., що призвели до ліквідації поміщицького землеволодіння, одержавлення промислових підприємств, відбулися значні соціальні зрушення. Змінився й підхід до визначення соціальних груп. Переписом 1926 року все населення розподілялося на десять основних соціальних груп (робітники, службовці, особи вільних професій, господарі з найманими робітниками, господарі, яким допомагали члени сім'ї, одинці, члени сім'ї, що допомагали у виробництві, особи, що не мали або не вказали заняття, безробітні та інші), з виділенням трьох найчисельніших національностей (українці, росіяни, євреї). Решта національностей були об'єднані в групу «інші».

Дані перепису демонструють, що українці у всіх без винятку соціальних групах мали за собою відносну більшість. Особливо звертає на себе увагу той факт, що серед робітників Харківщини більше ніж половину, а саме 59,09%, склали українці, а росіяни становили лише 29,24%⁸. Це ставить під сумнів твердження радянської історіографії про те, що робітничий клас Харківщини був більшою мірою російським⁹.

Від цих загальних даних про робітників Харківщини перейдемо до характеристики деяких професійних груп за національністю. Лише в одній професійній групі робітників абсолютна перевага належала росіянам, це будівельники (49,58%). Такий стан справ можна пояснити тим, що розбудова міста Харкова породжувала великий попит на спеціалістів будівельних професій. Значним джерелом заповнення вакансій на будівництві все частіше ставали прикордонні до Харківської округи російські міста та села. При цьому, на будівельних роботах збиралась велика кількість осіб, що працювали періодично, які потім повертались до рідної домівки. Були з-поміж них і ті, що осідали остаточно в Харківській окрузі. Здебільшого це особи, яким вдавалося знайти більш-менш постійну роботу. У професійній групі кравців переважали євреї (31,84%), а в групах друкарів та тютюників вони хоч і не були переважаючою національністю, та все ж мали значний відсоток (друкарі - 25,36%; тютюники -16,12%). У всіх інших групах більшість становили українці, з особливо очевидною перевагою в групі залізничників (75,16%), деревообробників (54,24%) та металістів (53,27%), не кажучи вже про групу сільськогосподарських робітників (79,66%). Слід відзначити, що серед деревообробників, при перевазі в ній українців, досить значний відсоток росіян (34,22%)¹⁰.

У групі службовців абсолютну більшість становили українці, але сумарна частка національних меншин у цій групі значно перевищувала представництво в ній українців. Особливо вражаючою ця диспропорція була серед керівного складу. Тут українці становили 32,29%, росіяни - 32,0%, євреї - 28,22%. Питома вага росіян та євреїв у вищих органах державної влади значно перевищувала представництво названих національних груп у структурі населення Харківщини. Найбільший відсоток українців (58,53%) був лише серед культурно-освітнього персоналу та особистої прислуги¹¹.

Соціальні групи, що пов'язані з сільським господарством, відрізнялися переважною більшістю українського населення із значним зменшенням частки як російської, так і єврейської національностей. При цьому в групі господарів, що використовували найманих робітників та групі торговців, велику питому вагу мала єврейська національність, приблизно так само, як і в групі ремісників та кустарів.

Якщо ж, з огляду національний склад різних соціальних груп, проаналізувати, між якими саме соціальними групами розподілялася кожна національність, то стане зрозумілим, що українці переважно домінують в тих групах, які пов'язані з сільським господарством: господарі, яким допомагають члени сім'ї, та члени сім'ї, що допомагають у виробництві. До цих соціальних груп належали близько 70%. Дещо нижчий їх відсоток був серед робітників (7,67%) та службовців (6,92%). Серед росіян-близько 50%. були зайняті сільським господарством, близько 20% - на фабриках і заводах, 10% - в установах. Росіяни були найбільш пов'язані з індустріальним виробництвом. Євреї на 20% були задіяні у дрібній промисловості, велика їх частка займалась торгівлею, а 43,53% були службовцями. Серед представників єврейської національності були й власники заводів та фабрик, хоча і в невеликій кількості (27 осіб)¹².

Що ж стосується соціальної структури представників інших національностей поляків, німців, вірмен, татар та латишів - то такі дані є лише по місту Харкову. Враховуючи те, що представники зазначених національностей здебільшого мешкали саме в цьому місті, можна вважати характеристику їх соціального складу повною.

Більшість представників національних меншин міста Харкова була задіяна на промислових підприємствах. Велику частку городян, що належали до національних меншин, за винятком латишів та білорусів, становили кустарі й ремісники. З усіх євреїв, які працювали у фабрично-заводській промисловості, кустарним виробництвом у 1926 році було зайнято 71,2%; поляків - 63%; вірменів - 17,4%; німців - 67,3%; латишів - 78,4%¹³.

За період з 1923 по 1926 року відбулися істотні зміни соціального складу населення міста Харкова, що знаходились в тісному взаємозв'язку із загальними тенденціями розвитку політичного, економічного та соціального життя країни загалом та Харківщини зокрема. Низка соціально-економічних заходів більшовицької влади призвела до перетворення величезної частки населення на пролетарів, задіяних на підприємствах державного сектору економіки. Відсоток кількості робітників до всього населення округу виріс з 23,5% в 1923 році до 25,3% в 1926 р. Серед національних груп збільшення питомої ваги робітників відбулося в українців, росіян, євреїв та латишів. Найвищий показник такого збільшення у євреїв. Група робітників у них зросла з 11,1% в 1923 р. до 16,3% в 1926

році. Зменшення частки робітників відбулося лише у вірмен та тата р. Поляки, німці та білоруси займали середнє місце з незначним збільшенням. Частка службовців, питома вага яких серед всього населення виросла на 5,6%, різко збільшилась серед українців, росіян, євреїв, вірмен, німців та латишів і зменшилась у білорусів та поляків. Підприємницькі верстви, а саме, у господарі, що використовували найману працю, збільшилися лише у євреїв, поляків та латишів. Група господарів, які залучали до виробництва членів своєї родини, збільшилась у всіх народностей, за винятком вірмен, у яких спостерігалось різке зменшення - 3,2%. Одиноці, а це здебільшого особи, що займалися кустарними промислами, зменшилися у всіх національностей, крім татар.

Отже, у результаті соціально-економічних перетворень у державі, значних змін зазнає соціальна структура суспільства. Впроваджувана радянською владою політика державного регулювання соціальної структури суспільства, кінцевою метою якої було досягнення соціальної однорідності, на початку 30-х років досягла своєї мети. Протягом досліджуваного періоду співвідношення соціальних верств у середовищі національних меншин невідомо змінилося. Вони значно відрізнялися від показників титульної нації, проте ця різниця визначалася не винятковим соціально-економічним становищем, а рівнем урбанізації в їхньому середовищі, який у представників національних меншин Харківщини був значно вищий, ніж в українців, тому і такі соціальні групи як робітники та службовці переважали в їх структурі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Духопельников В.М. Деятельность местных органов власти Харьковщины среди национальных меньшинств в 20-30-е годы XX столетия // Эпоха. Культуры. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920-1950-е годы). //Материалы международной научной конференции (Харьков, сентябрь 2003 г.): Сб. докладов. - Харьков, 2004. - С.88-100; Скоробогатов А. Территория та населения Харьковщины у 20-30-х роках ХХ століття // Березіль. - 1997. - № 11-12. - С. 132-147; Харьков многонациональнш. - Харьков, 2004; 2. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897. ХЪУШ. Харьковская губерния. - М.,1903. - С. 188-192; 3. Коваленко І. Харків у демографічному відношенні // Статистичний бюлетень ЦСУ України. - № 24. - С. 34; Всесоюзний перепис людности 1926 р Т. ХХІХ. - М: ЦСУ СРСР, 1930. - С. 289; 4. Ступішин П.П. Соціальний склад людности Харківщини // Статистичний бюлетень. -Харків: Харківське окружне статистичне бюро, 1929. - Кн. VIII. - С. 4; 5. Там само. - С. 4; 6.Якубова Л.Д. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-і - початок 30-х років ХХ ст.). - К., 2004. - С. 337; 7. Всесоюзний перепис людности 1926 р. Т. ХХІХ. - М., 1930. - С. 455-471; 8. Там само. - С. 289; 9. Курман Н.В., Лебединский И.В. Население большого социалистического города. - М., 1968. - С. 129; Хоменко А. Сучасне українське місто в класовому відношенні (Спроба соціальної характеристики). - Харків, - С. 27; Ступішин П.П. Вказана праця. - С. 15; 10. Всесоюзний перепис людности 1926р. -Т. ХХІХ. - М., 1930. - С. 455-459; 11. Там само. - С. 460-464; 12. Там само. - С. 466; 13. Отчет о деятельности комиссии по делам нацмен с 15 марта 1927- по 15 апреля 1928 гг. // ДАХО.-Ф. Р-845.-Оп. 3.-Спр. 1205. - Арк. 242-243.

В.Г. Москаленко

СТАНОВЛЕННЯ ОСНОВ ЗАГАЛЬНОГО ВИБОРЧОГО ПРАВА В УСРР (20-30 РР. ХХ СТ.)

Процес становлення в Україні громадянського суспільства на демократичних засадах безпосередньо пов'язаний з удосконаленням виборчого законодавства, адекватному стану суспільних відносин. Одним з актуальних завдань законодавства є визначення змісту та обсягу прав громадян, основ та принципів виборчого права.

В умовах відсутності чіткої стратегії державотворення та правотворення, жорсткої конкуренції владних структур у ході виборчих кампаній на загальнодержавному рівні зростає необхідність у глибоких наукових дослідженнях з історії становлення загального виборчого права. Тому неупереджений аналіз, осмислення процесу становлення загального виборчого права в УСРР є однією з умов не повторення помилок минулого, становлення дійсного самоуправління народу, що повинно реалізуватись у дійових і оптимальних структурах представницьких органів влади, які б відповідали сучасним формам організації суспільного життя.

Історія вчить нас використовувати досвід минулого, що надає можливість у подальшому уникати помилок. Справа ж істориків донести зміст подій у їх дійсному, реальному, правдивому вигляді.

Дослідження процесу становлення інституту виборності в УСРР становить значний науковий пізнавальний та суспільно-політичний інтерес. Він зумовлений насамперед важливою роллю, яку зіграли і відіграють зараз вибори у суспільно-політичному житті українського народу, його боротьбі за становлення демократичного суспільства.

Ефективній організації виборів на сучасному етапі сприяють теоретичні дослідження науковців з історії становлення виборчого права на теренах України. У правовій й історичній науці з проблеми, що